

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

भारतमां सुतराउ क्वापड उत्पादननो विश्लेषणात्मक अभ्यास

Vadgama Krishna Mukeshbhai

PH.D Scholar,

Department of Economics,

Maharaja Krishnakumarsinhji Bhavnagar University

સારાંશ

ભારતમાં કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થયો છે. પરંપરાગત કૃષિ બાદ કાપડ ઉદ્યોગ કુશળ અને અકુશળ બંને કામદારોને વિશાળ રોજગારી આપી રહ્યો છે. ભારતમાં અન્ય કાપડ ઉદ્યોગની તુલનાએ સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળ્યો છે. ભારતમાં વિવિધ રાજ્યો કપાસનું મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન તથા નિકાસ કરી રહ્યા છે અને તેના કારણે સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. ભારત કપાસના ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં દ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. ભારતના સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદન કરતાં રાજ્યોમાં કાપડમાં વિવિધતા જોવા મળી છે. જેની પછળ ઘણા આર્થિક તેમજ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક પરિબલો જવાબદાર રહ્યા છે.

મહત્વના શબ્દો – સુતરાઉ કાપડ, ઉત્પાદન

પ્રસ્તાવના

કાપડ એ વસ્ત્ર તરીકે માનવીની અગત્યની જરૂરિયાત છે તેમજ વસ્ત્ર ઉદ્યોગ એ ભારતની સાંસ્કૃતિક અને કલાત્મક બાબતોનું દર્શન કરાવે છે. વસ્ત્ર એ માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે તેમજ કૃષિ પછીનું આ બીજું મોટું રોજગારી પૂરું પાડતું ક્ષેત્ર છે. ભારતમાં સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદન કરતા મુખ્ય રાજ્યો ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, આંધ્રપ્રદેશ, હરિયાણા, પંજાબ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, કર્ણાટક અને તમિલનાડુ છે. સુતરાઉ ઉદ્યોગ દેશના અર્થતંત્રમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે તેથી તેનું મહત્વ ઓછું આંકી શકાય નહિ.

હેતુઓ

- 1) ભારતમાં સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદનનો પરિચય મેળવવો.

2) ભારતમાં રાજ્યવાર સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદનનો અભ્યાસ કરવો.

પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ તથા ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા

સંગે અને મંદલોઈ ના(૨૦૧૫)Dyeing and Printing at Tarapur : Use of Natural Dyes નામનાં સંશોધન પેપરમાં સંશોધકે તારાપુર ખાતે કુદરતી રંગો રંગકામ અને છાપકામમાં કઈ રીતે ઉપયોગી બને છે તેના . વિષે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તારાપુરમાં કાપડમાં .રંગ કરવાની કળા એ ખુબ જ લોકપ્રિય છે અને સૌથી વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે આ પ્રક્રિયામાં રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે કુદરતી રંગ હોય છે .પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લેવાતા ઉત્પાદનોનો અભ્યાસ કરવા માટે રંગ અને કાપડ પ્રક્રિયા જાણવી અને તેના પર થતી ફેશનની અસરો જાણવી જે આ સંશોધનના મુખ્ય હેતુઓ રહેલા છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રાથમિક માહિતીના આધારે કરવામાં આવેલ છે જેમાં તારાપુરમાંથી આવેલા . ૧૦૦ કારીગરોની સહેતુક નમૂના પદ્ધતિ દ્વારા પસંદગી કરવામાં આવી છે .પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઇન્ટરવ્યુ અને ક્ષેત્રનિરીક્ષણ અને પ્રશ્નાવલી પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી એકત્ર કરવામાં આવેલ છે .પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ૬૨% પુરુષો અને ૩૮% મહિલાઓ નમૂના તરીકે લેવામાં આવેલ હતા. તેમાંથી ૪૬ કારીગરો ૩૧ થી ૫૦ વર્ષ ની વયના હતા .તારાપુરમાં ૮૬% કારીગરો સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા હતા અને ૧૪% કારીગરો વિભક્ત કુટુંબમાં રહેતા હતા .સંશોધન અભ્યાસ મુજબ ૮૭ %કારીગરો પરંપરાગત મશીનનો ઉપયોગ કરતા હતા અને ૧૩% કારીગરો આધુનિક યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદન કરતા હતા ૬૦ તથા .% કારીગરોના મત

મુજબ કાપડમાં ડાઈંગ માટે કુદરતી રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ૪૦ તથા .% કારીગરોના મત મુજબ કાપડમાં ડાઈંગ માટે કૃત્રિમ રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું કે માલવા પ્રદેશના તારાપુર રંગની પ્રક્રિયા મૂળ રૂપે વપરાતા સુતરાઉ કાપડમાં રહેલ રેસામાં સરળતથી રંગો શોષી લે છે તેથી તેને વિવિધ કાપડમાંથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં છે .સૌથી મહત્વનું તારણ એ છે કે ડાઈંગ અને છાપવાની પ્રક્રિયા કારીગરો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે .મોટાભાગે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ રંગો કુદરતી હોય છે જે બિન જોખમી છે . આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ દ્વારા જે ઝડપે ઉત્પાદન થાય તેના કરતા હાથ બનાવટ દ્વારા જે કાપડ બનાવવામાં આવે છે તેમાં વધુ સમય અને ખર્ચાઓ થાય છે .તેથી તેની કિંમત ઉંચી જોવા મળે છે .આ સંશોધન અભ્યાસમાં કુદરતી રંગોનું મહત્વ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ મોટે ભાગે વર્તમાનમાં કૃત્રિમ .રંગોનો વધુ ઉપયોગ થાય છે જે આ અભ્યાસમાં દર્શાવેલ નથી.

❖ ભારતમાં કાપડ ઉત્પાદનનો પરિચય

ભારતમાં સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદન કરતાં ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ હજારો વર્ષ જૂનો છે. પુરાતત્વીય સર્વેક્ષણ અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસના આધારે જાણવા મળે છે કે આ સંસ્કૃતિના લોકો વર્ષો પહેલા વણાટ અને કાતણ કામ જાણતા હતા અને તે અંગેના પુરાવા પણ જોવા મળ્યા છે. કાપડના ઉદ્યોગ શરૂઆતના સમયથી જ્યારથી અમલમાં આવ્યા ત્યારથી મુદ્રિત કરેલી ભાતચિત્ર વાળા કપડાનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું. જેના મૂળ ગુજરાત તેમજ ઇજિપ્તમાં જોવા મળ્યા હતા. મધ્ય યુગના સમયમાં ઇજિપ્તમાં મોટા પ્રમાણમાં કાપડની નિકાસ કરવામાં આવતી હતી તેમજ સાત આ પદ્ધતિથી ભારતનું કાપડ પશ્ચિમના દેશોને મસાલાઓ સાથે આદાન-પ્રદાન કરવામાં આવતું હતું.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

17મી અને 18મી સદીમાં યુરોપમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તે ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત તેમજ કપાસની માંગ પૂરી કરવા માટે પશ્ચિમી દેશોમાં ભારતનું કપાસ મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરવામાં આવતું હતું.

ભારતની મોસમી આબોહવા કપાસના પાકને અનુકૂળ હોય; તેથી વિપુલ માત્રામાં ઉત્પાદન થતું તેથી એ સમયમાં ભારત કપાસનો દેશ કહેવાતો હતો. એમાં કપાસ ઉગાડનાર ખેડૂત અને કાપડ વણનાર વણકર અને બન્નેની વચ્ચે ના ગાળાની કામગીરી માટે પણ વિવિધ સમુદાયના લોકો રોકાયેલા હતા. કપાસને લઢવો, તેમાંથી રૂ અલગ કાઢવું, કાલા ફોલવા, પિંજવું તેમજ તેમાંથી તાર કાઢવા વગેરે કામો લોકો કરતા હતા. ખેતરમાંથી કાલા ચૂંટવા અને કાલા ફોલીને તેમાંથી રૂ કાઢવાનું કામ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ કરતી પિંજીને મુલાયમ બનાવેલ રૂને મુખ્યત્વે ચરખા પર અને તકલીફ પર કાંતવામાં આવતું. કાંતવું એ તે આ સમયગાળાનો ધરગથ્થું ઉદ્યોગ હતો. આ સુતર કાંતનારા લોકોમાં પણ ખાસ વિશેષ વર્ગો હતા. જે સર્વોત્તમ પ્રકારનું કાંતણ કરતા તેના સારા તાર બનાવતા. તેમણે તૈયાર કરેલા સુતરના તાર તાત્કાલિન યુરોપના યંત્રોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલા રેસા કરતા પણ મુલાયમ અને ચડિયાતા હતા. ત્યારબાદ કાંતનાર લોકો પાસેથી એ સુતર વણકરો પાસે પહોંચતું અને એ રેસાઓ માંથી કાપડ તૈયાર કરવામાં આવતું હતું.

આમ, પ્રાચીનકાળથી ભારતમાં સુતરાઉકાપડ ઉદ્યોગનું વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ખાસ કરીને અર્થતંત્રમાં તેનો ફાળો અન્ય ઉદ્યોગોની તુલનાએ વધુ જોવા મળે છે. કાપડ ઉદ્યોગે છેલ્લા કેટલાય દાયકાઓથી આંતરરાજ્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

❖ ભારતમાં રાજ્યવાર સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન

(Quantity in lakh bales of 170 kgs each)

States	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19*
Punjab	17.50	13.00	18.50	20.00	21.00	21.00	13.00	6.25	9.00	10.95	10.03
Haryana	14.00	15.25	17.00	26.00	26.00	24.00	23.00	14.50	20.50	22.50	23.00
Rajasthan	7.50	12.00	10.10	18.00	17.00	14.00	17.00	15.00	16.50	22.00	26.65
Gujarat	90.00	98.00	106.20	122.00	93.00	124.00	112.00	90.00	95.00	100.34	86.74
Maharashtra	62.00	65.75	87.75	76.00	81.00	84.00	80.00	76.00	88.50	85.00	73.59
Madhya Pradesh	18.00	15.25	17.70	18.00	19.00	19.00	19.00	18.00	20.50	20.50	23.70
Telangana	53.00	54.50	59.50	60.00	84.00	78.00	50.50	58.00	48.00	51.07	42.50
Andhra Pradesh							26.50	23.75	19.00	18.59	13.21
Karnataka	9.00	12.25	11.10	15.00	17.00	23.00	34.00	19.50	18.00	18.00	15.00
Tamil Nadu	5.00	5.00	7.20	6.50	6.00	5.00	6.00	6.00	5.00	4.60	4.83
Orissa	14.00	1.00	2.05	3.50	4.00	4.00	3.00	3.00	3.00	3.50	4.05
Others		13.00	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	2.00	1.00	2.00
Total	290.00	305.00	339.10	367.00	370.00	398.00	386.00	332.00	345.00	358.05	325.30

*Position upto 10th September 2019

(Source – MINISTRY OF TEXTILES)

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન કરતાં રાજ્યો અને સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન (લાખ ગાંસડીમાં) 2008-09 થી 2018-19 સુધીનું રજૂ કરવામાં આવેલું છે. 2008-09 વર્ષમાં સૌથી વધુ ગુજરાત રાજ્યનું સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન 90.00લાખ ગાંસડી જોવા મળ્યું છે. અને સૌથી ઓછું તમિલનાડુ રાજ્યનું ઉત્પાદન 5.00લાખ ગાંસડી જોવા મળ્યું છે. ગુજરાત પછી દ્વિતીય સ્થાન પર મહારાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન 62.00લાખ ગાંસડી જોવા મળ્યું છે. વર્ષ 2009-10માં સૌથી વધુ કાપડનું ઉત્પાદન ગુજરાતમાં જોવા મળ્યું છે જે 98.00લાખ ગાંસડી છે. આ વર્ષે દેશમાં કુલ ઉત્પાદન 305.00લાખ ગાંસડી જોવા મળ્યું છે. જે અગાઉના વર્ષ કરતાં વધુ છે. વર્ષ 2010-11માં ઉત્પાદન વધીને 339.10લાખ ગાંસડી થયું છે જેમાં સૌથી વધુ હિસ્સો ગુજરાત રાજ્યનો છે. વર્ષ 2011-12 સૌથી ઓછું ઉત્પાદન અન્ય રાજ્યોનું 2.00 લાખ ગાંસડી રહ્યું છે. અને વધુ ઉત્પાદન 122.0 લાખ ગાંસડી ગુજરાત રાજ્યનું છે. વર્ષ 2012-13માં ગુજરાત રાજ્યનું ઉત્પાદન ઘટીને 93.00 લાખ ગાંસડી જોવા મળ્યું છે. અને દ્વિતીય સ્થાન પર તેલંગાણા રાજ્ય અને આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યનું સંયુક્ત ઉત્પાદન 84.00લાખ ગાંસડી રહ્યું છે. વર્ષ 2013-14 અને 2014-15માં સૌથી વધુ ઉત્પાદન ગુજરાત રાજ્યનું રહ્યું છે. પરંતુ વર્ષ 2014-15 ની તુલનાએ વર્ષ 2013-14નું કુલ ઉત્પાદન વધુ જોવા મળ્યું છે. વર્ષ 2015-16 માં કુલ ઉત્પાદન

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

ઘટીને 332.00 લાખ ગાંસડી થયું છે જ્યારે તે વર્ષ 2016-17માં વધીને 345.00લાખ ગાંસડી જોવા મળે છે. વર્ષ 2017-18માં ગુજરાત રાજ્યનું ઉત્પાદન વધીને 100.34 લાખ ગાંસડી થયું અને વર્ષ 2018-19 માં તે ઘટીને 86.74 થવા પામ્યું છે. વર્ષ 2008-09 થી 2018-19ના વર્ષો દરમિયાન સૌથી વધુ ઉત્પાદન વર્ષ 2013-14 માં જોવા મળ્યું છે. સુતરાઉ કાપડ ના ઉત્પાદનમાં વધારો ઘટાડો થવા પાછળ ભૌગોલિક, આર્થિક તેમજ રાજકીય પરિબલો જવાબદાર છે. છતાં પણ, સુતરાઉ કાપડનું ઉત્પાદન નોંધપત્ર રહ્યું છે જે સમગ્ર દેશ માટે ઘણી સારી બાબત ગણાવી શકાય.

STATE-WISE/YEAR-WISE AREA, PRODUCTION AND YIELD IN INDIA

(AREA IN LAKH HECTARE, PROD IN LAKH BALES 170 KGS, YIELD KGS PER HECT)

Year	2009-10			2010-11			2011-12			2012-13			2013-14		
	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield
Punjab	5.11	13.00	432	5.30	18.50	593	5.60	20.00	607	4.80	21.00	744	4.46	21.00	800
Haryana	5.07	15.25	511	4.92	17.00	587	6.41	26.00	690	6.14	26.00	720	5.36	24.00	761
Rajasthan	4.44	12.00	459	3.35	10.10	513	4.70	18.00	651	4.50	17.00	642	3.93	14.00	606
North total	14.62	40.25	468	13.57	45.60	571	16.71	64.00	651	15.44	64.00	705	13.75	59.00	729
Gujarat	26.25	98.00	635	26.33	106.20	686	29.62	122.00	700	24.97	93.00	633	25.19	124.00	837
Maharashtra	35.03	65.75	319	39.42	87.75	378	41.25	76.00	313	41.46	81.00	332	41.92	84.00	341
Madhya Pradesh	6.11	15.25	424	6.50	17.70	463	7.06	18.00	433	6.08	19.00	531	5.14	19.00	628
Central total	67.39	179.00	452	72.25	211.65	498	77.93	216.00	471	72.51	193.00	452	72.25	227.00	534
Andhra Pradesh	14.75	54.50	628	18.79	59.50	538	18.79	60.00	543	24.00	84.00	595	23.89	78.00	555
Karnataka	4.55	12.25	458	5.45	11.10	346	5.54	15.00	460	4.85	17.00	596	6.62	23.00	591
Tamil Nadu	1.04	5.00	817	1.22	7.20	1003	1.33	6.50	831	1.28	6.00	797	1.52	5.00	559
South Total	20.34	71.75	600	25.46	77.80	519	25.66	81.50	540	30.13	107.00	604	32.03	106.00	563
Orissa	0.54	1.00	315	0.74	2.05	471	1.02	3.50	583	1.19	4.00	571	1.24	4.00	548
Others	0.21	1.00	810	0.33	2.00	1030	0.46	2.00	739	0.51	2.00	667	0.33	2.00	1030
TOTAL		293.00			339.10			367.00			370.00			398.00	
Loose cotton		12.00													
GR TOTAL	103.10	305.00	503	112.35	339.10	513	121.78	367.00	512	119.78	370.00	525	119.60	398.00	566

Year	2014-15			2015-16			2016-17			2017-18			2018-19(P)*		
	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield	Area	Prod	Yield
Punjab	4.20	13.00	526	3.39	6.25	313	2.85	9.00	537	2.91	11.76	687	2.68	11.50	729
Haryana	6.48	23.00	603	6.15	14.50	401	5.70	20.50	611	6.65	21.48	549	7.08	23.00	552
Rajasthan	4.87	17.00	593	4.48	15.00	569	4.71	16.50	596	5.84	23.26	677	6.29	25.00	676
North total	15.55	53.00	579	14.02	35.75	433	13.26	46.00	590	15.40	56.50	624	16.05	59.50	630
Gujarat	27.73	112.00	687	27.22	90.00	562	23.82	95.00	678	26.24	103.84	673	26.59	87.00	556
Maharashtra	41.90	80.00	325	42.07	76.00	307	38.00	88.50	396	43.51	83.35	326	42.54	77.00	308
Madhya Pradesh	5.74	19.00	563	5.63	18.00	544	5.99	20.50	582	6.03	22.14	624	6.14	24.00	664
Central total	75.37	211.00	476	74.92	184.00	418	67.81	204.00	511	75.78	209.33	470	75.27	188.00	425
Telangana	17.13	50.50	501	17.73	58.00	556	14.09	48.00	579	18.97	54.44	488	18.27	47.00	437
Andhra Pradesh	8.21	26.50	549	6.66	23.75	606	4.72	19.00	684	6.46	21.26	559	6.21	15.00	411
Karnataka	8.75	34.00	661	6.42	19.50	516	5.10	18.00	600	5.47	17.32	538	6.88	15.00	371
Tamil Nadu	1.87	6.00	545	1.42	6.00	718	1.42	5.00	599	1.83	5.50	511	1.31	6.00	779
South Total	35.96	117.00	553	32.23	107.25	566	25.33	90.00	604	32.73	98.52	512	32.67	83.00	432
Orissa	1.27	3.00	402	1.25	3.00	408	1.36	3.00	375	1.45	3.65	428	1.58	4.50	484
Others	0.31	2.00	1097	0.50	2.00	680	0.50	2.00	680	0.50	2.00	680	0.50	2.00	680
GR TOTAL	128.46	386.00	511	122.92	332.00	459	108.26	345.00	542	125.86	370.00	500	126.07	337.00	454

Source : Cotton Advisory Board

P-Provisional

*As per CAB meeting dated 18-06-2019

Note: Production is inclusive of state-wise loose cotton production of 26.10 lakh bales from 2010-11 onwards as per survey of Loose Cotton delivery and consumption in India undertaken by ATIRA.

(Source – MINISTRY OF TEXTILES)

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.j.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: ROAD & Google Scholar

તારણો

આ અભ્યાસ પરથી સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદનનો ઇતિહાસ તથા રાજ્યવાર વર્ષ 2008-09 થી વર્ષ 2018-19ના ઉત્પાદનના આંકડાઓ જાણી શકાય છે. આ આંકડા પરથી ખ્યાલ આવે છે કે ગુજરાત રાજ્યનો સુતરાઉ કાપડ ઉત્પાદનમાં સૌથી વધુ ફાળો રહેલો છે. ગુજરાતની આબોહવા કપાસના ઉત્પાદન માટે અનુકૂળ હોવાથી ત્યાં વધુ કાપડ ઉદ્યોગનો વિકાસ થયેલો જોવા મળે છે. કાપડ ઉદ્યોગ દેશના અનેક લોકોને રોજગારી પ્રદાન કરતું હોવાથી અર્થતંત્રમાં તેનું વિશેષ મહત્વ રહેલું છે.

સંદર્ભો

Dange, M., & Mandloi, S. (2015, February). Dyeing and Printing at Tarapur. *use of Natural Dyes*, 3(3), pp. 105-108.

Dash, S. N. (1995). *Handloom Industry in India* (1st ed.). (K. Mittal, Ed.) New Delhi, India: Mittal Publications.

Vchikawa, s. (1998). *Indian Textile Industry*. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.

MINISTRY OF TEXTILES – texmin.nic.in